

Михайло Нікітенко

**ПЛАН ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ
ВЕРХНЬОГО КИЄВА КІНЦЯ XVI ст.
У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ МАРТИНА ГРУНЕВЕГА**

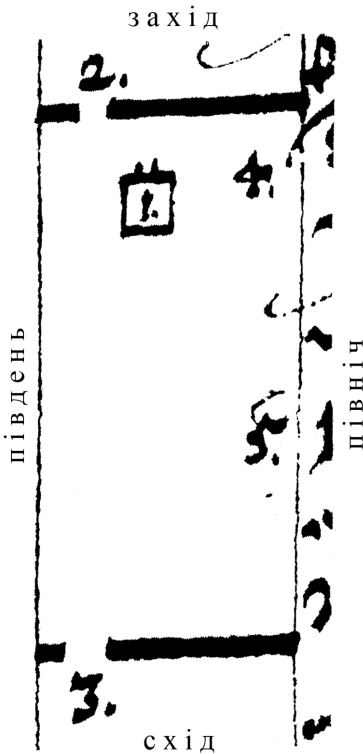
Опубліковані вперше Я. Ісаєвичем в українському перекладі з коментарями подорожні записки Мартина Груневега, який у 1584 р. відвідав Київ з вірменськими купцями, що їхали зі Львова до Москви, є унікальним найбільш раннім джерелом для вивчення історичної топографії Києва, у тому числі – невеликої ділянки міста, де розташовані Софійський собор і Золоті ворота¹. Опис цієї частини міста помістився на кількох сторінках подорожніх записок. На лівому полі однієї з них знаходиться план-схема (мал. 1), що має свою специфіку: він орієнтований не на північ, як те було прийнято в картографії за часів Груневега, а на захід. Схід, за вказівкою Груневега, знаходився знизу плану, де ним і було поставлено напис латиною “*origens*”².

Я. Ісаєвич, прийнявши західну орієнтацію плану, ідентифікував об’єкти на ньому таким чином: “Мабуть, захід виявився зверху тому, що саме з цієї сторони розташовані Золоті ворота, від яких Груневег розпочинав опис Старокиївської гори. Потовщеною лінією передано західний і східний вали старокиївського “града”. В першому з них показано Золоті ворота, позначені цифрою 2 на плані, в другому – інші ворота, позначені цифрою 6. Розташування їх напроти Золотих воріт вказує, що це ті ворота, які в історичній літературі відомі під назвою Софійських, або Батієвих. В усякому разі, крім Золотих воріт, це єдині ворота, згадані Груневегом... Віддаль Софійського собору до Золотих воріт показана значно коротшою, ніж відстань від собору до Софійських воріт. Насправді ж, віддаль від Софії до Золотих воріт в 1,4 рази більша, ніж віддаль до Софійських воріт. Софія подана на плані праворуч від лінії Золоті ворота – Софійські ворота, а Михайлівський Золотоверхий монастир – ліворуч. Отже, їх взаємне розташування подане в дзеркальному зображенні, або, можливе, автор помилково поміняв місцями Золоті і Софійські ворота. Навіть враховуючи цю особливість плану, можна прийняти, що згадані в тексті і позначені

¹ *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам’ятки стародавнього Києва // Київська Русь. Культура традиції. К., 1982, с. 113–129.

² Там само, с. 123.

на плані цифрою “руїни п’яти церков” були приблизно напроти Софії, але на південь від сучасної вулиці Володимирської. Можливо, серед них були і руїни Георгіївської та Ірининської церков”³.

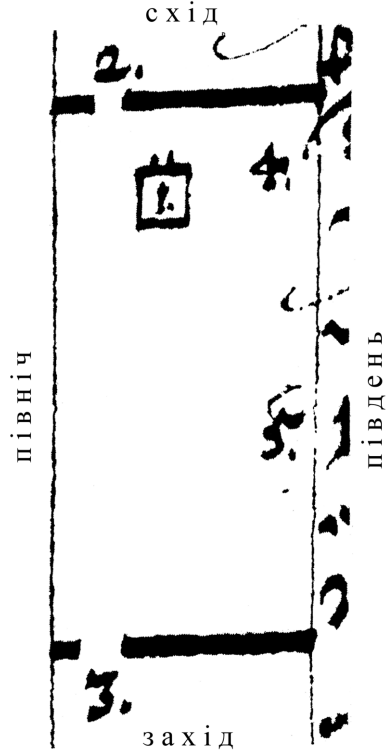

Мал. 1. Орієнтований Груневегом на захід план центральної частини давнього Києва. 1584 р.:

- 1 – Софійський собор
- 3 – зруйновані ворота;
- 4 – “п’ять зруйнованих храмів”;
- 5 – Михайлівська церква.

За Я. Ісаєвичем:

- 1 – Софійський собор;
- 2 – Золоті ворота;
- 3 – Софійські ворота;
- 4 – “п’ять зруйнованих храмів”;
- 5 – Михайлівська церква.

Мал. 2. Орієнтований автором статті на схід план центральної частини давнього Києва. 1584 р.:

- 1 – Софійський собор;
- 2 – північні ворота в кам’яній огорожі Софійського монастиря;
- 3 – Золоті ворота в західному міському валу;
- 4 – “п’ять зруйнованих храмів”;
- 5 – не ідентифіковано.

³ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця, с. 116–117.

Зазвичай вважають, що християнські храми східного обряду орієнтовані апсидами на схід. На плані Груневега Софію зображено так, що від її переднього фасаду відходять два півовали, що нагадують апсиди храму. Один овал поміщено в середній частині фасаду, що відповідає розташуванню центральної апсиди Софії, другий – біля лівого його краю. Праворуч від них овалу немає, хоча місця для розташування його тут на фасаді цілком достатньо (мал. 1).

Груневег не міг не знати, що православні храми орієнтують на схід. У цьому зв'язку направлені догори плану апсиди Софії чітко показують, що Груневег передбачав східну (схід знаходиться вгорі), а не західну орієнтацію плану, тобто спочатку цей план було орієнтовано ним, як і Софію, на схід. Тому припущення, що напис *ogiens* внизу плану був поставлений ним помилково, видається цілком правдоподібним, якщо взяти до уваги, що Груневег накреслив цей план через 15–20 років після відвідин ним Києва⁴. Якщо визначати сторони світу на плані Груневега з урахуванням того, що схід визначений ним внизу, то тоді захід виявиться вгорі, північ – праворуч, а південь – ліворуч малюнка (мал. 1). Якщо ж прийняти наше припущення, що Груневег спочатку розміщував об'єкти на плані у відповідності зі східною орієнтацією собору, то схід на ньому виявиться вгорі, захід – внизу, північ – ліворуч, а південь – праворуч (мал. 2). Ці плани різко відрізняються, позаяк зображені на них об'єкти перебувають наче у дзеркальному відображенні. Зіставивши розташування об'єктів на обох планах з їх реальними прототипами, відомими за археологічними розкопками в цьому районі Києва, можна визначити, яку початкову орієнтацію плану припускав Груневег. Зазначимо, що у відповідності з нашою напівінструментальною зйомкою, собор орієнтовано не на схід, а на північний схід з 13-ти градусним відхиленням до сходу.

Чорна смуга в західній частині плану (мал. 1), визначена Я. Ісаєвичем як зображення західного оборонного валу⁵, на плані цифрою не позначена. У подорожніх записках про цю частину оборонної системи міста нічого не згадується. В них, після стислої згадки про Софію, позначену цифрою 1, Груневег розлого викладає історію Золотих воріт, не поставивши на початку цього пасажу жодної цифри⁶. У цьому зв'язку неясно, чи має цей пасаж стосунок до об'єкта, позначеного на плані цифрою 2. Я. Ісаєвич гадав, що така послідовність викладення фактів

⁴ *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця, с. 114.

⁵ Там само, с. 116.

⁶ Там само, с. 125.

у подорожніх записках засвідчує те, що саме Золоті ворота й позначені на плані цією цифрою⁷.

На думку Я. Ісаєвича, два об'єкти на плані на схід від собору – чорна смуга і розрив з цифрою 3 (мал. 1) – є відповідно частиною західного валу т. зв. “міста Володимира” і Софійськими воротами⁸. У подорожніх записках, де Груневег подає опис об'єктів, Софійські ворота як якийсь самостійний об'єкт зовсім не згадуються⁹. Він наводить стислу інформацію про них в описі своєї поїздки 21 жовтня 1584 р. з Подолу через Верхній Київ у Лавру. Груневег і його товариш Стефан “...поїхали на конях через старий замок, крізь браму, позначену на малюнку № 3. Брама ця знищена, начебто її взагалі не було, бо кожен, хто не лінивий, бере цегли додому з цієї гори”¹⁰. Ототожнення на плані (мал. 1) об'єкта під цифрою 3 із Софійськими воротами залишається під питанням. Я. Ісаєвич сумнівався в такому ототожненні, відзначивши, що “...можливо, автор (Мартин Груневег – *Авт.*) помилково поміняв місцями Золоті і Софійські ворота”¹¹.

Пропонуємо одне з можливих рішень цієї проблеми. Груневег, діставшись з Подолу Верхнього Києва через Софійські ворота, Софійську площу і повернувши на сучасну вулицю Володимирську, міг дійхати до зруйнованої стіни, що пересікала вулицю біля нинішньої Південної брами Софійського заповідника (мал. 4, 8), котра, як вважають, оточувала з північно-східного боку т. зв. “двір Ярослава”¹². В цій стіні, ймовірно, знаходилися ворота (мал. 4, 8), які й могли бути позначені в цьому уривку подорожніх записок (але не на плані) як об'єкт 3. Таким чином, на плані (мал. 1) і в наведеному уривку подорожніх записок під цифрою 3 ідентифіковано два різних об'єкти: Софійські ворота (за Я. Ісаєвичем) і ворота “двору Ярослава” (за нашим припущенням).

Груневег, з усієї вірогідності, задовольняючи власну цікавість і наміряючись зібрати якнайбільше свідoctв про Київ, не поїхав до Лаври шляхом свого прибуття до Києва через Золоті ворота, але обрав новий для себе шлях, що давав таку можливість. Прямуючи по вулиці Володимирській, через ворота “двору Ярослава” і ворота в західному міському

⁷ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця, с. 116.

⁸ Там само, с. 116–117.

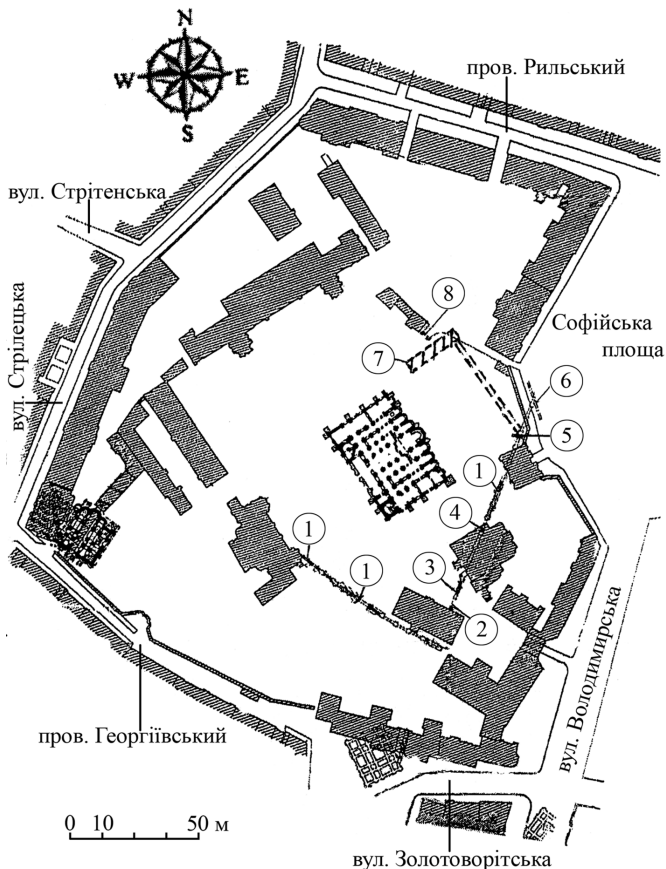
⁹ Там само, с. 116–117.

¹⁰ Там само, с. 127.

¹¹ Там само, с. 117.

¹² Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська” (Київ, 22–23 листопада 2001 р.). К., 2003, с. 157–158.

валу¹³, він, виїхавши за місто по Театральному яру (умовна назва) і Хрещатицькому струмку через сучасну Бесарабку, зміг би таким “коротким” шляхом дійти до Кловського узвозу.

Мал. 3. План подвір'я Софійського монастиря у межах огорожі середини XVIII ст. 1 – фрагменти давньої огорожі (розкопки М. Каргера); 2 – фрагмент давньої огорожі біля корпусу № 3 (розкопки М. Нікітенка, В. Піоро); 3 – фрагмент давньої огорожі (розкопки М. Нікітенка, В. Корнієнка); 4 – фрагмент давньої огорожі (розкопки І. Тоцької, В. Отченашка); 5 – фрагмент давньої огорожі (шурф М. Каргера); 6 – уявне продовження давньої огорожі (за М. Каргером); 7 – уявне місцезнаходження воріт у давній монастирській огорожі (за М. Нікітенком і В. Корнієнком); 8 – північний в'їзд XIX ст. на подвір'я собору.

¹³ Ці ворота у західному валу на місці перетину вулиць Володимирська і Прорізна зображені на малюнку 1651 р. А. ван Вестерфельда. Див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905). М., 1908, табл. XIV: “Зустріч Радзивілла біля Софії”.

На плані (мал. 1) видно, що Софія знаходиться на близькій відстані від західного міського валу, значно меншій, ніж відстань від собору до Софійських воріт (об'єкт під цифрою 3). Цю невідповідність зазначив Я. Ісаєвич, стверджуючи, що “віддаль від Софії до Золотих воріт в 1.4 рази більша, ніж віддаль до Софійських воріт”¹⁴. Насправді ж, віддаль між цими об'єктами за топографічними картами Києва приблизно рівна¹⁵ (мал. 4).

Вважаємо, що орієнтований на схід план (мал. 2) фіксує реальну ситуацію. Відомо, що на невеликій відстані на схід від Софії розташовувалась давня кам'яна стіна садиби Софійського собору¹⁶ (мал. 3). Ця обставина, а також наявність між Золотими і Софійськими воротами, на невеликій відстані від собору, ще однієї оборонної системи – кам'яної монастирської стіни з воротами, не була врахована Я. Ісаєвичем. “На початку XIX ст., – зазначив дослідник, – збереглися, крім Золотих, тільки ворота, розташовані поблизу перетину сучасних вулиць Володимирської та Великої Житомирської”¹⁷, тобто Софійські ворота. У цьому зв'язку можна припустити, що на плані (мал. 2) розрив з цифрою 2 у кам'яній стіні на північ від собору позначає давні ворота Софійського монастиря.

На плані (мал. 1) “п'ять зруйнованих храмів” (об'єкт під цифрою 4) розташовуються північніше собору, по лінії його апсид, що в наш час приблизно відповідає тому місцю, де розташована Бурса. На території між Софією і Бурсою були знайдені рештки печей для випалу плінфи¹⁸, однак вони зміщені на лінію західної стіни собору. Розмір печей невеликий, тому навряд чи їх можна було прийняти за п'ять зруйнованих храмів. На плані (мал. 2) ці храми розташовані з південного боку собору. Саме тут, у середині минулого століття М. Каргер відкрив між Будинком митрополита, корпусом № 3 і дзвіницею фундамент давньої кам'яної огорожі¹⁹ (мал. 3). Ще на початку XIX ст., до масштабних підсіпок на подвір'ї, митрополит Євгеній Болховітінюв бачив на ньому численні рештки кам'яної кладки²⁰, вочевидь по трасі стіни, які Груневег, вірогідно, і прийняв за рештки фундаментів трьох зруйнованих храмів. Він не міг не вгледіти на південний захід від собору і руїни Георгіївської та Ірининської церков,

¹⁴ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця, с., 117.

¹⁵ Від Софії до Золотих воріт – 450 м, від Софії до Софійських воріт – 400 м.

¹⁶ Каргер М.К. Древний Киев: в 2-х т. Т. 2. М.; Л., 1961, с. 206–213.

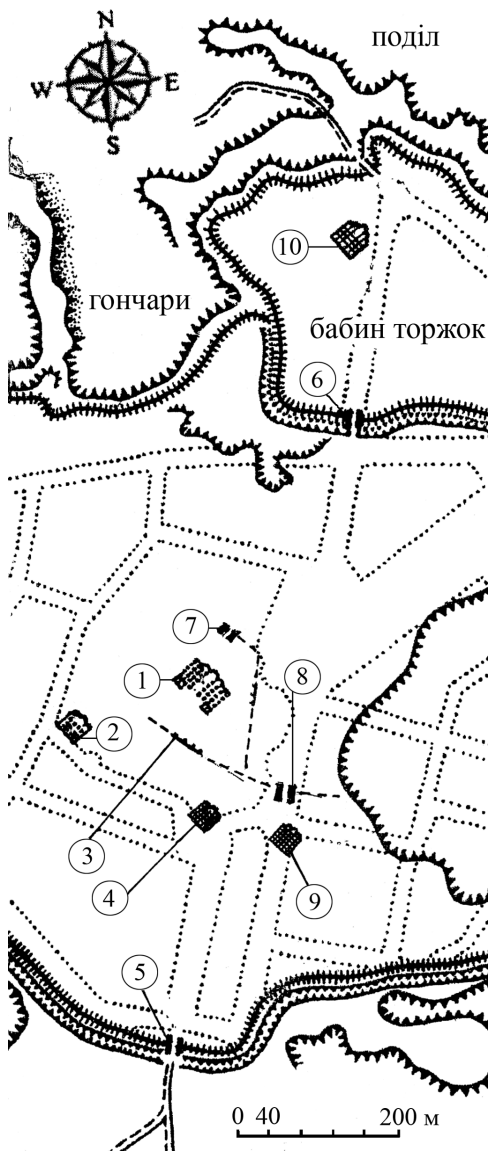
¹⁷ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця, с. 117.

¹⁸ Каргер М.К. Древний Киев. Т. 1, с. 458–461.

¹⁹ Каргер М.К. Древний Киев. Т. 2, с. 206–213.

²⁰ [Євгеній Болховітінюв, митрополит]. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. К., 1825, с. 62.

що довели рахунок зруйнованих храмів до п'яти. Що ж стосується розташування Михайлівської церкви (об'єкт під цифрою 5) на плані (мал. 1), на північний схід від собору і на південний захід від нього на плані (мал. 2), то воно в обох випадках не відповідає історичній топографії цієї ділянки давнього Києва.

Мал. 4. План центральної частини Києва:

- 1 – Софійський собор;
- 2 – “Мілеєвська” церква;
- 3 – давня кам’яна огорожа біля Софійського собору;
- 4 – Георгіївська церква;
- 5 – Золоті ворота;
- 6 – Софійські ворота;
- 7 – вірогідні ворота в кам’яній огорожі Софійського монастиря;
- 8 – вірогідні північні ворота “двору Ярослава”;
- 9 – Ірининська церква;
- 10 – Десятинна церква.

Таким чином, план, орієнтований, на наше припущення, на схід (мал. 2), майже цілковито відповідає історичній топографії цієї ділянки міста. Це монастирська кам'яна стіна з воротами на північ від собору, а в західній частині плану – Золоті ворота у міському валу. “П'ять зруйнованих церков” позначені на плані (мал. 2) на південний схід від собору, там, де проходила траса кам'яної монастирської огорожі і знаходились руїни Георгіївської та Ірининської церков. На плані (мал. 1) вони (об'єкт під цифрою 4) розміщені на північний захід від Софії, а Золоті ворота – на південний захід від собору, що не відповідає їх реальному розташуванню на місцевості. Розташування Михайлівської церкви (об'єкт під цифрою 5) на планах (мал. 1 і 2) ніяк не сумісне з її реальним розміщенням на цій ділянці міста. План (мал. 1), будучи дзеркальним відображенням плану (мал. 2), насправді ним не є, отже, не відповідає історичній топографії, тому в такому вигляді не може розглядатися як історичне джерело.

У подорожніх записках Груневег інформує про стан Золотих воріт: “Золоті ворота ще стоять, але переважна частина їх поруйнована... Зверху над ними влаштована каплиця – за звичаєм русинів, які прикрашають зверху свої брами гарними церковцями, віддаючи Богові в охорону”²¹. На малюнку А. ван Вестерфельда (1651 р.) можна бачити, що перекриття воріт разом із храмом вже рухнули всередину, перекривши прохід²². Таким чином, руйнація Золотих воріт, після якої залишилися лише фрагменти стін, що дійшли до нашого часу, сталася за проміжок часу між 1584 і 1651 рр., тобто за 67 років. Проте можливим є й інший варіант. Еріх Лясота, який відвідав Київ через 10 років після Груневега, у 1594 р., не згадує Золоті ворота, можливо тому, що вони його ніяк не вразили через зруйнування склепіння, що перетворило їх на звичайну купу руїн, яких чимало зустрічалося на шляху мандрівника. У такому разі руйнацію воріт можна віднести до проміжку часу між 1584 та 1594 рр.

Отже, план 1 може бути джерелом з історичної топографії Києва тільки в тому разі, якщо прийняти ту обставину, що спочатку цей план був орієнтований Груневегом на схід, а також врахувати наявність кам'яної огорожі між Софійським собором і Софійськими воротами.

²¹ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця, с. 125.

²² Смирнов Я.И. Указ. соч., с. 198–204.